

HAASTETUN OPPIAINEEN PUOLUSTAJAT

USKONNONOPETTAJANA PERUSKOULUN SYNTYVAIHEESSA

JUHA LUODESLAMPI

Lectio precursoria kasvatustieteen alan väitöskirjaan *Haastetun oppiaineen puolustajat – Uskonnonopettajana peruskoulun syntyvaiheessa*. Väitöstilaisuus 24.11.2021 Helsingin yliopiston kasvatustieteellisessä tiedekunnassa. Vastaväittäjänä dosentti Tapani Innanen.

Uskonnonopetus on ollut viimeisen kymmenen vuoden aikana vilkkaan oppiainekeskustelun kohteena. Keskustelu on lähinnä keskittynyt siihen, mikä on uskonnonopetuksen ja yliopäätään katsomusopetuksen luonne sekä paikka koulussa. Suurena kysymyksenä on ollut se, että olisiko moniuskontoistuvassa todellisuudessa parempi kaikkien opiskella samassa ryhmässä vai edetääkö sittenkin oman uskonnonopetuksen polkua? Argumentteja on esitetty molempiin suuntiin. Varsinaista vastausta kysymykseen ei ole vielä löydetty, vaikka asian ratkaisun tarve vaikuttaa hetkittäin kiireelliseltä.¹

Samasta aihepiiristä on keskusteltu varsin pitkään. Erilaisia keskustelumuitioita on säilynyt uskonnonopetusta lähellä olevien tahojen arkistoissa. Eräs tällainen toimija on ollut evankelisluterilainen kirkko.²

Kirkon kasvatustahot pohtivat rovasti Markku Holman kokoamassa salaisessa muistiossa vuonna 1991 lukion uskonnonopetusta³. Piispat olivat pohtineet myönteistä uskonnonopetuksen kehittämistä. Piispojen kokouksessa lokakuussa 1991 oli ollut esillä kaksi uskonnonopetusmallia. Toinen oli nimetty Olavi Aulan malliksi, jossa uskonnon, elämäntiedon ja filosofian kurssit muodostaisivat yhden kokonaisuuden, josta oppilas saisi valita. Oman tunnustuksen mukaista tulisi olla kaksi kurssia viidestä ja loput vapaasti valittavia.

Jos pakollista olisi vain kolme kurssia, niin yksi olisi tunnustuksen mukaan pakollista. Ongelmaksi muistiossa nähdään, että jos eri uskontoja on paljon koulussa,

1 Åhs 2020, Ubani, Rissanen & muut 2019, Kavonius 2021.

2 Holma 1991, Iskala 1970

3 Holma 1991

tarvitaan suuri määrä kursseja. Toinen kysymys on, kuka olisi pätevä opettamaan niitä. Toisaalta arvellaan, että tämä malli voisi myös parantaa työllisyyttä.

Toinen malli oli nimetty Markku Pyysiäisen malliksi, jossa olisi neljä kurssia. Kaksi niistä olisi kaikille yhteistä. Hahmotelman mukaan ne voisivat olla aatehistoria ja vieraat uskonnot. Sitten jokaiselle olisi kaksi tunnustuksen mukaista kurssia. Luterilaisilla ne olisivat kirkon usko ja uskonto Suomessa. Valinnaisina kursseina tässä mallissa olisivat filosofia ja etiikka. Kolmantena mallina esitettiin Ruotsin kokemusten pohjalta mallia, jossa uskonto, etiikka ja elämänkatsomustieto yhdistyvät. Muistiossa on sivuhuomautuksena kirjattu kynällä neljänneksi mahdollisuudeksi säilyttää entinen malli (Holma 1991). Käytännössä juuri tämä kynällä sivuhuomautukseksi merkitty entinen malli säilyi lukiossa, mutta muistio kuvaa sitä, miten jatkuvaa pohdintaa on ollut eri vuosikymmenillä uskonnonopetuksesta. Pinnan alla on ollut usein se, mikä yhdistäisi koko oppiaineen aihepiiriä.

Keväällä 1992 kirkon työryhmä kokoontui jälleen ja sen pohjatyöskentelyssä olleessa professori Gustav Björkstrandin kirjoituksessa todetaan:

Uudessa tilanteessa olisikin vakavasti harkittava sitä mahdollisuutta, että lukion katmosopetuksessa osittain luovutaan opetuksen tunnustuksen luonteesta ja rakennetaan osittain kaikille yhteinen katsomuksellinen yleissivistystä antava oppiaine, joka sisältää 1) kaikille uskonnollisesta järjestäytymisestä riippumatta yhteisiä kursseja 2) oppilaan omaan uskonnolliseen järjestäytymiseen liittyviä kursseja 3) kaikille valinnaisia kursseja 4) ehkä vielä joitakin erikoiskursseja. Yhteinen oppiaineen nimi voisi olla uskonto ja katsomustieto.⁴

Björkstrandin näkemysten kaltainen ajattelutapa on elänyt vuosikymmeniä ja kaikille yhteisen oppiaineen ajattelu on keskusteluissa yhä useammin mukana. Ahvenanmaalla siirryttiin perusopetuksessa kaikille yhteiseen uskonnonopetukseen 2021, oppiaineen nimeksi tuli Religions och livsåskådningskunskap, vapaasti suomennettuna uskonnot ja elämänkatsomustieto. Näillä näkymin tätä kaikille yhteistä ainetta tulevat opettamaan uskonnonopettajat täydennyskoulutuksen turvin.⁵

Edelliset viittaukset keskusteluun olivat 1990-luvulta juuri ennen Suomen liittymistä Euroopan unioniin. Ajallinen perspektiivi on kuitenkin paljon laajempi. Keskustelu oli vilkasta kuitenkin jo Suomen suurruhtinaskunnan ajalla 1900-luvun alussa. Sosiaalidemokraattien puolueohjelmaan Forssan puoluekokouksessa 1903 tuli vaatimuksena seuraava uskontoa koskettava lausuma:

Uskonto on julistettava yksityisasiaksi. Kirkko on erotettava valtiosta ja kirkolliset sekä uskonnolliset yhdyskunnat katsottava yksityisiksi yhdistyksiksi, jotka itse järjestävät sisälliset asiansa. Uskonnonopetus on poistettava kouluista.⁶

4 Holma 1992

5 ÄLR2020/619 245 U2

6 SDP 1903

Puolueohjelma on syntynyt samana vuonna, kun Wrightin veljekset suorittivat ensimmäiset lentonsa moottoroidulla lentokoneella. Forssan puolueohjelma oli voimassa seuraavat 49 vuotta – aina vuoteen 1952. Tällä Forssan ohjelmalla oli varmasti keskustelua monella tavalla virittävä vaikutus. Uskonnonopetuskesymystä tarkasteltiin lehtien palstoilla ja erilaisissa kirjoissa.

Kouluneuvos Matti Pesonen kirjoitti 1906 uskonnonopetuksen asemaa käsittelevän teoksen.⁷ Hänen oli toiminut uransa alkuvaiheissa uskonnonopettajana monessa helsinkiläisessä koulussa ja myöhemmin hän toimi kansanedustajana suurruhtinaskunnan ajalla nuorsuomalaisen puolueen riveissä ja itsenäisyyden aikana kokoomuksen kansanedustajana. Kolmas puoluevaihdos IKL:n jäseneksi ei vienyt enää häntä eduskuntaan 1930-luvulla. Myöhempi aika tuntee hänet myös hyvin Oi kuusipuu-laulun sanoittajana.⁸

Pesonen nosti teoksessaan esille muutaman myöhemmällekin ajalle tutun kysymyksen. Hän tarkasteli laajasti eri maiden uskonnonopetusmalleja ja vertasi niitä tšekäläiseen tilanteeseen. Teoksessa tulee erityisen tutuksi USA:n, Ranskan, Britannian, Hollannin, Saksan ja jopa Japanin uskonnonopetusmallit. Näistä nykyisinkin keskusteluissa viitataan usein USA:n ja Ranskan tilanteeseen esimerkkeinä koulujärjestelmästä, joissa uskonnonopetusta ei olisi vaikka asia on toki paljon monimutkaisempi. Pesosen pohdinnassa kysymys oli siitä, miten kussakin maassa suhtauduttiin uskonnonopetukseen koulussa. Oliko se tunnustuksellista ja oliko sitä ylipäättään? Hän esitti argumentteja sen puolesta, että uskonnonopetusta olisi syytä antaa koulussa ja sen olisi oltava tunnustuksellista. Hän perustelee opetuksen tarpeellisuutta mm. näin:” Minkälainen olisikaan sivistys ilman mitään tietoa Raamatusta, kristillisen kirkon vaiheesta ja uskonnosta yleensä. Uskonnon tiedon merkitystä sivistyselämässä ei saata kieltää uskonnon vihaajakaan, jollei hän ole aivan silmitön fanaatikko. Ajan merkit viittaavatkin siihen, että uskonnon tiedolle aletaan panna yhä suurempaa arvoa kaikkialla vakavasti ajattelevissa piireissä”⁹

Pesonen päätyi tarkastelussaan kansainvälisten esimerkkien avulla mm. siihen, että uskonto on yleissivistävä oppiaine, jota ilman ei voi ymmärtää eurooppalaista todellisuutta.¹⁰

Hän tarkasteli myös mahdollisuutta, jossa koulujen oppiaineeksi tulisi uskonnonhistoria ja yleinen siveysoppi kaikille yhteiseksi oppiaineeksi. Varsinainen tunnustuksellinen opetus jäisi uskontokuntien asiaksi. Sinänsä uskonnonhistoriassa hän ei nähnyt ongelmaa, mutta korosti että kristinuskon aineksen olisi oltava hyvin

7 Pesonen 1906

8 <https://www.eduskunta.fi/FI/kansanedustajat/Sivut/911242.aspx>; ks. myös https://fi.wikipedia.org/wiki/Matti_Pesonen.

9 Pesonen 1906,33.

10 Pesonen 1906,33–40.

---

keskeistä yleisessä uskonnonopetuksessa. Tätä näkemystä puolsi yleinen kotiseutuperiaate, jossa oppimisessa lähdetään liikkeelle tutuista asioista ja edetään siitä uusille urille. Pesonen kuitenkin päätyi siihen, että opettajan on vaikea olla täysin neutraali yleisessä uskonnonopetuksessa, jolloin myös tämä seikka tukee tunnustuksellisen opetuksen toteuttamista. Hän oli kuitenkin hyvin tietoinen, että tulevaisuuden Suomessa saattoi olla useita uskontokuntia. Tässä on syytä muistaa, että uskonnonvapauslaki tuli vasta 1920-luvulla. Pesonen hahmotteli kolme erilaista oppilasryhmää: koulun enemmistön uskonnon mukainen opetus, vähemmistössä olevat kristityt ja muut. Näille kaikille valtion tulisi tarjota opetus. Ryhmässä muut olisivat muut uskonnot sekä uskonottomat ja heille tarjottaisiin uskonnonhistoriaa ja yleistä siveysoppia. Pesonen kuitenkin viittasi siihen, että tulevaisuudessa uskonottomuuden tai muiden uskontojen kasvu saattaa aiheuttaa tilanteen, jossa uskonnonopetuksen järjestäminen on mietittävä uudelleen.¹¹ Mahtoiko Pesonen aavistaa, että 2021 koulussa löytyy opetussuunnitelmat viidelletoista eri uskonnolle?

Nämä kaksi esimerkkiä suuruhtinaskunta-ajalta, sekä EU:n kynnykseltä osoittavat että tutun kuuloisia keskusteluja on käyty varsin pitkään. On selvää, että yksikään 1900-luvun suomalainen uskonnonopettaja ei ole voinut olla tietämätön tunnustuksellisuuden ja uskontokuntapohjaisuuden problematiikasta tai keskustelusta millaisessa muodossa uskonto-aihepiiriä koulussa opetetaan tai opetetaanko sitä ollenkaan. Asian voisi ilmaista vielä lyhyemminkin: keskustelu uskonnonopetuksesta on kestänyt pitkään. Kun peruskoulu syntyi, oli selvää, että tämä keskustelu oli ajankohtainen myös silloin.

Pesosenkin esittämä ajatus siitä, että uskontoa pitää oppia jonkin tradition pohjalta on elänyt pitkään uskonnonopetukseen liittyvissä keskusteluissa ja se nousee yhä uudelleen pinnalle. Esimerkiksi katolinen piispa Teemu Sippo esitti tällaisen näkemyksen Ekumeenisen neuvoston kevätkokouksessa 2013 uskonnonopetusta käsitelleessä linjapuheenvuorossaan:

”Kouluissa tapahtuvan oman uskonnonopetuksen eräs tärkeä piirre on ryhmä, jossa on turvallista olla kriittinen myös omaa uskonnollista ajattelua kohtaan. Suurella eri uskontoa edustavien ryhmissä tämä olisi vaikeampaa jo psykologisista syistä. On merkittävää, että suomalainen yhteiskunta on tukenut tällaisen ajattelun oppimista. Kun osaa olla kriittinen omia ajatuksiaan kohtaan, ymmärtää myös muiden katsomusten merkityksen.”¹²

Sipon tukema ajattelutapa, että oman uskonnon oppiminen johtaa laajempaan ymmärrykseen ja dialogitaitoihin on myös lähellä usein esitettyjä argumentteja, joissa uskontoa verrataan äidinkieleen. Esimerkiksi dosentti Jyri Komulainen to-

---

11 Pesonen 1906.

12 Sippo 2013.

teaa 2009 eli samana vuonna kuin Barack Obamasta tuli USA:n presidentti, MTV3 uutisissa:

”Aluksi opitaan oma äidinkieli ja opitaan jotain omasta kotiympäristöstä. Samalla tavalla aluksi on myös opittava jotain omasta uskontoperinteestä. Vuoropuhelu muiden uskontojen kanssa ei onnistu, jos ei ole omasta uskonnosta syvällistä tietoa”¹³

Uskonnonopetuskeskusteluissa 1900-luvulla näkyy selvästi kirkko- ja teologiasidos. Kirkolla oli virallinen rooli uskonnonopetuksen suhteen hyvin pitkään. Aluksi se liittyi esimerkiksi opetussuunnitelmiin ja oppikirjojen hyväksymiseen. Peruskoulun syntyessä oli jo selvää, että kirkon operatiivinen vaikutus etäännyy uskonnonopetuksesta, koska uskonnonopetuksen etu oli tulla samanlaiseksi oppiaineeksi kuin mikä muu tahansa aine. Oikeastaan viimeinen yhteys poistui kuitenkin lopullisesti vasta 2003, jonka jälkeen luterilaisen uskonnon opettajan ei ole tarvinnut olla uskonnokunnan jäsen tai saada siihen erillistä lupaa. Samassa 2000-luvun alun uudistusten virrassa luovuttiin termistä tunnustuksellinen uskonnonopetus ja se muuttui oman uskonnon opetuksiksi. Peruskoulun syntyessä elettiin siis tunnustuksellisen uskonnonopetuksen aikaa. 1960-luvun keskusteluissa näkyy eräänlainen argumenttien jakaantuminen. Opetusmaailmassa sisällä olevat henkilöt alkoivat etsiä uskonnonopetuksen tueksi kasvatustieteellisiä ja pedagogisia argumentteja. Monet kirkolliset vaikuttajat pitäytyivät perustelemaan asioita teologiasta nousevilla näkökulmilla.¹⁴

Teologialla perustelu ei ole kuitenkaan vielä kukaan kadonnut. Vapautuksen teologiaan kytkeytyvällä Paolo Freiren pedagogisella ajattelulla on perusteltu uskonnonlukutaitoa.¹⁵ Freiren mukaan aktiivinen osallistuminen maailmaan edellyttää tiettyjen taitojen osaamista. Tällainen taito on lukutaito. Näkemys lukutaidon osallistavasta vaikutuksesta on tulkittavissa myös uskonnonopetukseen. Jos henkilöllä on uskonnonlukutaito, hän kykenee osallistumaan uskontoihin liittyvään keskusteluun maailmassa. Tähän samaan uskonnonlukutaitoa korostavaan johtopäätökseen päädytään myös ei teologisista lähtökohdista. Uskonnonlukutaito voidaan nähdä osana suurempaa poliittista ja yhteiskunnallista viitekehystä. Opetus ei voi etäännyttää uskontoa ilmiönä jonnekin muualle, vaan se elää myös oppilaiden kesellä.¹⁶ Tämä ajatus sopii myös monilukutaitoa korostavaan nykyiseen opetussuunnitelma-ajatteluun. Samaa ilmiötä voidaan siis perustella hyvin erilaisista lähtökohdista.

Peruskoulun syntyajankohtana oppiaine sitoutui tunnustuksellisuuteen, mutta koulua edustavien intressi saattoi olla etsiä muuta pedagogista perustelua oppiai-

13 Komulainen 2009.

14 Luodeslampi 2021

15 Komulainen 2010; Komulainen 2013

16 Dinham & Francis 2015.

---

neelleen kuin vaikka teologia. Tämä näkyy siinä, että uskontoa oppiaineena pyrittiin kehittämään nimenomaan yhtenä koulun oppiaineena muiden joukossa. Sen argumentointi oli vahvasti pedagoginen.

Argumentti oman uskonnollisen lähiympäristön tuntemisesta on kuitenkin eräässä suhteessa hyvin erilainen, kun verrataan Pesosen aikaa Komulaisen ja Sipon aikaan. Pesosen aikana koulun oppilaista valtaosa oli luterilaisia tai ortodokseja. Elämänmuodon muutos on ollut kuitenkin selkeä vuosikymmenien kuluessa ja uskonnon rooli on muuttunut perheissä. Postmodernisaation seurauksena enää ei välttämättä ole olemassa perheiden omaa uskonnollista kasvatusta tai se ei ole yksiselitteisesti jonkin perinteisen uskonnon tradition mukainen.¹⁷

Uskonnonopetukseen liittyviä myös koulutuspoliittisesti kantaa ottavia kirjoja on julkaistu tasaiseen tahtiin.¹⁸ Ainakin kaksi jakolinjaa on nähtävissä läpi koko sadan vuoden keskustelun. Uskonnonopetuksen puolustuskirjoituksia kirjoittaneet ovat usein nähneet tilanteen poliittisena kysymyksenä, jossa jakolinja menee oikeiston ja vasemmiston välillä: Vasemmisto on vastaan ja oikeisto puolesta. Toinen jakolinja menee siinä, perustellaanko uskonnonopetuksen asioita koulun elämästä vai kirkollisesta perspektiivistä käsin. Esimerkiksi uskonnonopettajien liiton historiikista selviää, että liitto alkoi peruskoulun myötä ottaa tarkoituksellisesti etäisyyttä kirkkoon ja kehittää oppiainetta samalla tavalla kuin muissakin oppiaineissa tehdään. Samat jakolinjat ovat jossain muodossa jatkaneet elämäänsä 2000-luvulla, vaikka esimerkiksi puoluepoliittiset rajalinjat eivät ole samalla tavoin selviä.

Uskonnonopettajat elivät ja tekivät työtänsä peruskoulun syntyvaiheissa kiihtyneen oppiainekeskustelun keskellä. Tietoa siitä millaista se oikein oli opettajan arjen näkökulmasta ei ole juurikaan dokumentoitu. Kuten todettua, saman tapaisia argumentteja on esitetty yli 100 vuotta, joten keskustelun on täytyntä olla jossain mielessä tuttua jo opiskeluaikana, puhumattakaan työvuosista. Miten paljon tämä on vaikuttanut opettajien elämänuraan, on ollut tutkimatonta aluetta.

Opettajilla on ollut oma vakaumuksensa. On selvää, että uskonnonopettajissa on ollut myös muita kuin oikeiston kannattajia. Samoin on selvää, että opettajien oma suhde kirkkoon ja uskonnonharjoittamiseen on vaihdellut. Tässä tutkimuksessa tavoitettiin laaja joukko eläkkeellä olevia peruskoulun syntyajan uskonnonopettajia, jotka kertoivat uskonnonopettajan arjesta ja kouluelämästä muistelleensa elämänuraansa. Suomessa on pitkä traditio erilaisista kirjoitetuista muisteluaineistoista ja niiden tutkimisesta, ja opettajien muistelua on tutkittu aiemminkin, mutta tällä kertaa kysymyksessä ovat uskonnonopettajat, jotka kirjoittivat elämänurastaan.

---

¹⁷ Tervo-Niemelä 2020.

¹⁸ Virkkunen 1971; Anhava ym. 1971; Pesonen 1906; Villa 2011; Honko 1971; Kansanaho 1971; Kähkönen 1976.

Heidän uransa alkuvaiheet sijoittuivat aikaan, jota nykyisestä maailmasta käsin on vaikea hahmottaa. Valtaosa uskonnonopettajista oli naisia ja tasa-arvotilanne oli hyvin erilainen. Esimerkiksi kun peruskoulua luotiin ja kun se vihdoin syntyi, naisilla ei ollut mahdollisuutta pappisvihkimykseen. 1960-luvulla ei ollut myöskään hyväksytyä naisten meneminen yksin ravintolaan.

Uskonnonopettajan elämänurakertomukset paljastavat jo ensivilkaisulla, että todellisuus on paljon monimutkaisempi kuin muutamat tässä aiemmin esitetyt jakolinjat. Muistelu on aina tulkintaa ja merkityksen rakentamista koetulle. Kun jossakin hetkessä muistellaan, niin asiat asettuvat johonkin valoon, joka on siinä hetkessä merkityksellinen. Voi olla, että samoista asioista olisi puhuttu eri tavoin vuosikymmeniä sitten. Väitöstutkimukseni avaa opettajan ääntä, sellaisena kuin hän sen muistaa. Opettajien näkökulmat ovat rikkaita kuten elämä itse. Luokkahuoneiden syke tuntuu laadullisten menetelmien läpi. Uskonnonopettajat ovat tehneet työtä, jolla on ollut merkitys hyvän ja kauniin puolustamisessa.

Väitöskirja

Juha Luodeslampi (2021). *Haastetun oppiaineen puolustajat: Uskonnonopettajana peruskoulun syntyyvaiheessa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Lähteet ja kirjallisuus

- Anhava, Anni, Taimo Iisalo, Mikko Iskala, Erkki Kaikkonen, Anja Korhonen, Anita Koskimaa, Leena Lyyra, Jaakko Salminen, Kalevi Toiviainen & Laulikki Vesa (1970). *Uudistuva uskonnonopetus: Uskonnonopetuksen käsikirja*. Helsinki: WSOY.
- Dinham, Adam, & Francis, Matthew (2015). *Religious literacy in policy and practice*. Policy Press.
- Holma, Markku (1991). *Tarjotin-työryhmän muistio*. Kirkkohallituksen arkisto.
- Holma, Markku (1992). *Tarjotin-työryhmän muistio*. Kirkkohallituksen arkisto.
- Honko, Lauri (1971). Uskonnonopetus uskontotieteen näkökulmasta. *Uskonnonopetuksen linjanvetoa*. Toim. Honko Lauri, Erkki Kansanaho, Pentti Kauppi, Vesa Nikunen & Antti Sointu. Helsinki: Otava, 38–57.
- Iskala Mikko. (1970). Johdanto. *Uudistuva uskonnonopetus: Uskonnonopetuksen käsikirja*. Toim. Anhava, Anni, Taimo Iisalo, Mikko Iskala, Erkki Kaikkonen, Anja Korhonen, Anita Koskimaa, Leena Lyyra, Jaakko Salminen, Kalevi Toiviainen & Laulikki Vesa. Helsinki: WSOY, ix–xv.
- Kavonius, Marjaana (2021). Young people's perceptions of the significance of worldview education in the changing Finnish society. Helsinki Studies in Education, *Kasvatustieteellisiä julkaisuja* 123, 34–36.
- Kansanaho, Erkki (1971). Miksi kirkko on kiinnostunut uskonnonopetuksesta? *Uskonnonopetuksen linjanvetoa*. Toim. Honko Lauri, Erkki Kansanaho, Pentti Kauppi, Vesa Nikunen & Antti Sointu. Helsinki: Otava, 60–72.

Komulainen, Jyri (2009). Uskonnonopetus ei pidä jättää kirkkojen takahuoneisiin. MTV3 uutiset 7.10.2009. <https://www.mtvuutiset.fi/artikkeli/uskonnon-opetusta-ei-pida-jattaa-kirkkojen-takahuoneisiin/1858198> (Luettu 27.11.2020).

Komulainen, Jyri (2010). Miksi uskonnonopettajan on oltava teologi. *Teologia.fi*. <https://teologia.fi/2010/12/miksi-uskonnonopettajan-on-oltava-teologi/> (Luettu 22.2.2021).

Komulainen, Jyri (2013). Oman uskonnonopetus on postliberaali ratkaisu. *Niin & Näin*, 20(1), 76–79.

Kähkönen, Esko (1976). *Uskonnonopetuksen asema Suomen koulunuudistuksessa 1944–1970*. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja 101. Helsinki: STKS.

Luodeslampi, Juha (2021). Haastetun oppaineen puolustajat: Uskonnonopettajana peruskoulun syntyvaiheessa. Helsinki Studies in Education, *Kasvatustieteellisiä julkaisuja* 121. Helsingin yliopisto, 23–24.

Pesonen, Matti (1906). *Uskonnonopetuksen asemasta. Nykyajan uskonnollisia ja kirkollisia kysymyksiä II*. Jyväskylä: Gummerus.

SDP (1903). *Forssan ohjelma*. <http://sdp.fi/fi/blog/forssan-ohjelma/> (luettu 1.1.2017).

Sippo, Teemu (2013). *Piispa Teemu Sipon SCJ avauspuheenvuoro Suomen Ekumeenisen Neuvoston kevätkokouksessa*. <https://katolinen.fi/piispa-nykyinen-uskonnonopetusratkaisu-on-hyva/> (luettu 27.11.2020).

Tervo-Niemelä, Kati (2020). Religious upbringing and other religious influences among young adults and changes in faith in the transition to adulthood: a 10-year longitudinal study of young people in Finland, *British Journal of Religious Education*, 443–457. DOI: 10.1080/01416200.2020.1740169.

Ubani, Martin, Inkeri Rissanen & Salla Poulter, toim. (2019). Contextualising Dialogue, Secularisation and Pluralism: Religion in Finnish Public Education. *Religious diversity and education in Europe*; Vol. 40. Waxmann, 7–17, 203–229.

Villa, Janne, toim. (2011). *Uskonnonopetus uhattuna: puheenvuoroja koulun ja suomalaisen arvopohjan suunnasta*. Veikko Pöyhösen juhlaKirja. Helsinki: Katharos.

Virkkunen, Timo Päiviö (1971). *Uskonnon opetus – mitä ja miksi: Tunnustuksellisen uskonnonopetuksen puolustus*. Helsinki: WSOY.

Åhs, Vesa (2020). Worldviews and Integrative Education: A Case Study of Partially Integrative Religious Education and Secular Ethics Education in a Finnish Lower Secondary School Context. *Kasvatustieteellisiä tutkimuksia* 89. Helsinki: Helsingin yliopisto.

ÅLR2020/619 245 U2 *Ahvenanmaan opetussuunnitelma 2021, uskonnon aineosa*.